

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΠΟΙΙΑ

11^{ος} / 15^{ος} αιώνας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΧΩΡΙΚΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

αστικοποίηση

Λεωνίδας Καζακόπουλος
Λεωνίδας Καζακόπουλος

1. Η Κοινωνία των χωρικών

Η μελέτη της κοινωνίας των χωρικών διαφορετικών περιοχών του κόσμου και διαφορετικών ιστορικών περιόδων έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων, όπως: ιστορικών, κοινωνιολόγων, ανθρωπολόγων, οικονομολόγων, καθώς και άλλων. Μια πληθώρα από ορισμούς έχει χρησιμοποιηθεί για να ορισθούν οι έννοιες της κοινωνίας των χωρικών και του χωρικού.

Μερικοί μελετητές χρησιμοποιούν τον όρο "κοινωνία των χωρικών" για να χαρακτηρίσουν ολόκληρες κοινωνίες. Ένας συνηθέστερος ορισμός είναι αυτός που θεωρεί τη χωρική κοινωνία, ως μια "υπό-κοινωνία", δηλαδή, ένα μέρος από μια ευρύτερη και πιο σύνθετη κοινωνία, όπου είναι αρκετά προχωρημένος ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Έχει εμφανισθεί δηλαδή η πόλη σαν μια ανεξάρτητη πραγματικότητα από την ύπαιθρο, με την ανάπτυξη μέσα σ' αυτήν, αρχικά του εμπορίου και στη συνέχεια της τεχνουργίας, της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας.

Η έννοια της κοινωνίας των χωρικών αρχικά συνδέεται με την Ευρώπη και αναφέρεται στη μελέτη των αγροτικών χαρακτηριστικών του φεουδαρχισμού στις ευρωπαϊκές χώρες για το χρονικό διάστημα που εκτείνεται μεταξύ του 11^{ου} και 15^{ου} αιώνα μ.Χ. Η σημασία του όρου παρέμεινε, παρόλες τις αλλαγές που σημειώθηκαν στις ευρωπαϊκές κοινωνίες στη μετεξέλιξή τους από τις παραδοσιακές μορφές κοινωνικής ζωής στις σύγχρονες καπιταλιστικές. Βέβαια, όσο η ανάπτυξη της βιομηχανίας και η αστικοποίηση στις ευρωπαϊκές κοινωνίες εξελίσσονταν, τόσο η σημασία του αγροτικού τομέα στη συνολική οικονομία κάθε ευρωπαϊκής χώρας περιοριζόταν. Πράγματι, αν συγκρίνουμε τον ενεργό πληθυσμό των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών που ασχολείται με τη γεωργία σε σχέση με το συνολικό ενεργό πληθυσμό τους διαπιστώνουμε μια συνεχή μείωση του πρώτου. Πράγματι

Λεωνίδας Καζακόπουλος

τα στοιχεία του Πίνακα 2.1 δείχνουν πόσο μικρά είναι τα ποσοστά των πολιτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση που ασχολούνται με τη γεωργία.

Πίνακας 2.1
Απασχολούμενοι στη γεωργία στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης
(χιλιάδες)

Χώρα	Έτος αναφοράς	Απασχολούμενοι στη γεωργία	Ποσοστό απασχολούμενων
Βέλγιο	1992	95	2,5
Γαλλία	1993	1.094	5,0
Γερμανία	1993	849	3,0
Δανία	1993	140	5,4
ΕΛΛΑΔΑ	1998	704	17,8
Ηνωμ. Βασίλειο	1993	516	2,1
Ιρλανδία	1993	144	12,7
Ισπανία	1993	1.198	10,1
Ιταλία	1993	1.508	7,4
Λουξεμβούργο	1992	6	3,0
Ολλανδία	1992	305	4,6
Πορτογαλία	1993	514	11,6
ΕΥΡΩΠΗ 12	1993	7.072	5,5

ΠΗΓΗ: Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Η Κατάσταση της Γεωργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Έκθεση 1994.

Η έννοια της κοινωνίας των χωρικών χρησιμοποιείται επίσης για να περιγράψει τους αγροτικούς πληθυσμούς πολλών αναπτυσσόμενων χωρών του τρίτου κόσμου, όπως πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας. Με την εξέλιξή τους, οι κοινωνίες αυτές άρχισαν να παρουσιάζουν ορισμένα από τα χαρακτηριστικά των παλαιών αγροτικών πληθυσμών της Ευρώπης, αλλά ταυτόχρονα να διαφέρουν ως προς άλλα. Τη χρήση αυτή τη βλέπουμε συχνότερα στις επιστήμες της ανθρωπολογίας, καθώς και της οικονομικής γεωγραφίας.

Ως κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνίας των χωρικών για πολλούς από τους μελετητές της θεωρούνται: α) η εγκατάσταση και διαμονή στην ύπαιθρο, όπου η

χωρική οικογένεια είναι η βασική κοινωνική ομάδα και αποκλειστική σχεδόν πηγή εργασίας για τη χωρική εκμετάλλευση, β) το χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των χωρικών και η εξάρτηση από τα αστικά κέντρα σε βαθμό που ποικίλλει, γ) η προσκόλληση και ο στενός δεσμός με τη γη σαν ένα "τρόπο ζωής" και δ) οι συναισθηματικοί δεσμοί με τη χωρική κοινότητα και την παράδοση.

2. Ο χωρικός

Οι χωρικοί, τα μέλη των αγροτικών αυτών κοινωνιών, αρχικά εμφανίζονται αδιαφοροποίητοι, αποτελώντας μια τάξη μικροκαλλιεργητών που διατηρούν το ατομικό τους νοικοκυριό, χρησιμοποιώντας την εργατική δύναμη των μελών της οικογένειάς τους. Όσο όμως η εμπορευματοποίηση της οικονομίας επεκτείνεται στην ύπαιθρο και εκχρηματίζεται η αγροτική οικονομία, τόσο και περισσότερο διαμορφώνονται σε ταξικές κοινωνίες. Υπάρχει, δηλαδή, μια κεντρική εξουσία, το κράτος, από την οποία ο χωρικός εξαρτάται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται στρώματα - τάξεις μεταξύ των χωρικών. Μπορούμε, δηλαδή, να διακρίνουμε χωρικούς φτωχούς, μεσαίους και πλούσιους (Archetti, P. and Svein Aass, 1978). Οι ταξικές αυτές διακρίσεις εξαρτώνται κυρίως από τη σχέση των χωρικών με τη γη, αν κατέχουν, δηλαδή, μικρή ή μεγάλη έκταση γεωργικής γης και από τη σχέση τους με την αγορά εργασίας, αν μισθώνουν δηλαδή εργάτες ή αν δουλεύουν οι ίδιοι τα χωράφια τους.

Σύμφωνα με το προηγούμενο και κάπως απλοποιημένο ταξικό σχήμα ως φτωχοί θεωρούνται οι χωρικοί που είναι ακτήμονες και νοικιάζουν γη για καλλιέργεια. Οι μεσαίοι χωρικοί διαθέτουν ιδιόκτητη γεωργική γη που την καλλιεργούν με τη βοήθεια της εργατικής δύναμης των μελών της οικογένειάς τους. Τέλος, οι πλούσιοι χωρικοί κατέχουν συνήθως τις πιο γόνιμες και μεγαλύτερες εκτάσεις και έχουν τη δυνατότητα να μισθώνουν συστηματικά αγρεργάτες για τις διάφορες καλλιεργητικές φροντίδες που απαιτούνται. Οι αγρεργάτες αυτοί αντιπροσωπεύουν το κατώτερο στρώμα των φτωχών χωρικών.

Ο χωρικός ζώντας σε μια ταξική κοινωνία παράγει με τη δουλειά του ένα πλεόνασμα που μπορεί να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από διάφορες κοινωνικές ομάδες (μεσάζοντες, εμπόρους, κλπ) που η εμφάνισή τους συνδυάζεται με την ανάπτυξη του αστικού τομέα της οικονομίας. Η μορφή της εκμετάλλευσης διαφέρει. Άλλοτε γίνεται άμεσα όπως στην περίπτωση της τοκογλυφίας, όπου ο χωρικός δανείζεται με υψηλούς τόκους από τους δανειστές του για να αντιμετωπίσει ανάγκες των καλλιεργειών του και της οικογένειάς του. Στη χώρα μας, η τοκογλυφία επικράτησε μετεπαναστατικά (μετά το 1830) μέχρι την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΑΤΕ) το 1929. 1830

Σε άλλες περιπτώσεις η εκμετάλλευση γίνεται έμμεσα, μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς, που σιγά-σιγά αναπτύσσονται στην ύπαιθρο με τον εκχρηματισμό των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται από την ανάπτυξη του αστικού τομέα της οικονομίας (βιοτεχνία, βιομηχανία, εμπόριο, κλπ). Αυτό συμβαίνει με την

καταβολή από το χωρικό συγκριτικά υψηλότερων τιμών για την προμήθεια σπόρων, λιπασμάτων, φαρμάκων και άλλων γεωργικών εφοδίων που χρειάζεται, σε σχέση με τις τιμές που εξασφαλίζει από την πώληση των αγροτικών του προϊόντων στο εμπόριο.

3. Τύποι χωρικών

Υπάρχουν διάφοροι τύποι χωρικών ανάλογα με την κοινωνία και την εποχή που αναφερόμαστε. Οι τύποι αυτοί διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τα οικονομικά, κοινωνικά και τα ιδεολογικά τους χαρακτηριστικά. Μπορούμε να διακρίνουμε χωρικούς ακτήμονες, χωρικούς που κατέχουν ή νοικιάζουν τη γεωργική γη που καλλιεργούν, χωρικούς που πληρώνουν το ενοίκιο της γης σε είδος ή χρήμα, χωρικούς που πουλάνε ένα μικρό μέρος της παραγωγής τους, κι άλλους που εμπορευματοποιούν σχεδόν ολόκληρη την παραγωγή τους.

Συνοπτικά είναι δυνατόν να τους κατατάξουμε σε δύο βασικούς τύπους (Archetti, P and Svein Aass, 1978):

α) Χωρικοί παραγωγοί αγροτικών προϊόντων που χρησιμοποιούν μια σχετικά απλή τεχνολογία στην καλλιέργεια της γης (π.χ. άροτρο ξύλινο και ζώα) και την οικογενειακή τους εργατική δύναμη. Οι χωρικοί αυτοί ως ένας τύπος παραγωγών κυριαρχούσαν σε πολλές προβιομηχανικές κοινωνίες που χρησιμοποιούσαν διάφορους τρόπους παραγωγής. Ως παράδειγμα, μπορούμε να αναφέρουμε το χωρικό της εποχής της φεουδαρχίας, που είναι γνωστότερος με το όνομα δουλοπάροικος και στην περίπτωση του οποίου έχουμε ήδη αναφερθεί.

Στο στάδιο όμως αυτό η γεωργία για το χωρικό είναι περισσότερο ένα "μέσο συντήρησης" και ένας "τρόπος ζωής" παρά μια κερδοφόρα επιχείρηση. Ο χωρικός χρησιμοποιεί παραδοσιακές τεχνικές, που κατά κανόνα μαθαίνει εμπειρικά καθώς βρίσκεται σε συνεχή επαφή με τη γη και τα ζώα του. Η στενή αυτή επαφή του με το φυσικό κόσμο συνδέεται με ορισμένες αντιλήψεις, πεποιθήσεις και αξίες που μεταξύ των άλλων ανάγουν και την κατοχή έστω και λίγης γης σαν ένα μέσο, που αρχικά του εξασφαλίζει την ανεξαρτησία απέναντι στο κράτος και αργότερα με την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, απέναντι στην αγορά και στον έμπορο. Πρόκειται για ένα είδος ιδεολογίας που συναντάμε και μεταξύ γεωργών με επιχειρηματική αντίληψη για την άσκηση της γεωργίας στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες.

β) Χωρικοί κάτω από συνθήκες αναπτυγμένης ^{χωρικοί} καπιταλιστικής παραγωγής στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας. Ο όρος χωρικός, σ' αυτήν την περίπτωση, είναι μάλλον περιγραφικός για παραγωγούς γεωργικών προϊόντων, που όσο και λιγότερο έχουν σχέση με τους "χωρικούς" του παρελθόντος, αλλά μπορεί κανείς να τους δει από αυτή τη σκοπιά, όταν αναφέρεται στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση. Ο χωρικός μετατρέπεται τώρα σε γεωργό. Η γεωργία θεωρεί-

ται πλέον μια μορφή οικονομικής επιχείρησης. Η ανάπτυξη της γεωργικής τεχνολογίας (μηχανές, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, αρδευτικά σχήματα, κλπ) όλο και περιορίζει την εξάρτηση του γεωργού από τη φύση και τις καιρικές μεταβολές.

Παράλληλα όμως δημιουργούνται και προβλήματα επιβίωσης για τις μικροχωρικές εκμεταλλεύσεις, εξαιτίας του ανταγωνισμού που αναπτύσσεται και των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν για τη συμπίεση του κόστους παραγωγής τους, σε σχέση με τις μεγαλύτερες, επιχειρηματικού χαρακτήρα γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Όσο μεγαλύτερη είναι η γεωργική εκμετάλλευση, τόσο μεγαλώνουν και οι δυνατότητες για καλύτερη και πιο συχνή πρόσβαση στη σύγχρονη γεωργική γνώση και τεχνολογία. Ένα ερώτημα, που απασχολεί ιδιαίτερα τους διάφορους μελετητές είναι πως μέχρι σήμερα ένας αριθμός μικροχωρικών εκμεταλλεύσεων κατορθώνει να επιβιώνει. Αυτό συνήθως αποδίδεται στη σκληρή δουλειά (κοπιαστική και πολύωρη) που καταβάλλει τόσο ο χωρικός, όσο και η οικογένειά του, καθώς επίσης και στον αυτοπεριορισμό των καταναλωτικών τους αναγκών (χαμηλό επίπεδο ζωής).

[Χαμηλό επίπεδο ζωής]

4. Ο Έλληνας χωρικός και η σχέση του με τη γη

4.1 Ο Έλληνας χωρικός στην προεπαναστατική περίοδο

Για ορισμένους μελετητές (Βεργόπουλος, 1975) ένας από τους λόγους που προκάλεσαν την αποσύνθεση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν και το βαρύ καθεστώς σχέσεων που είχε δημιουργηθεί γύρω από τους δουλοπάροικους (χωρικούς) με αποτέλεσμα, σύμφωνα με ορισμένες ιστορικές μαρτυρίες, οι αγροτικοί πληθυσμοί να δεχθούν την Οθωμανική κατάκτηση. Έτσι, οι γεωργικές εκτάσεις που ανήκαν στο βυζαντινό θρόνο περιέρχονται στο Οθωμανικό κράτος, το οποίο και ρυθμίζει τη διανομή ή την εκμετάλλευσή τους.

Στην Οθωμανική αυτοκρατορία του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα την ύπαιθρο χαρακτηρίζει η μικρή αγροτική ιδιοκτησία και η κοινοτική αυτοδιαχείριση. Με τη σταδιακή ανάπτυξη της διεθνούς καπιταλιστικής αγοράς των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης (Αγγλίας, Γαλλίας, κλπ) αρχίζει να κάνει την εμφάνισή του το "τσιφλικί". Από το χρονικό αυτό σημείο αρχίζει και μια διαδικασία αποσύνθεσης και αποδιοργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η σχέση γαιοκτήμονα (τσιφλικούχου) και χωρικού (κολίγου) αρχικά ήταν φυσική. Ο γαιοκτήμονας έπαιρνε ένα μέρος από το προϊόν, που παρήγαγε ο χωρικός με την εργασία τη δική του και της οικογένειάς του σε είδος (μορτή) και όχι σε χρήμα.

Σταδιακά, ένα στρώμα από τσιφλικούχους αρχίζει να διαμορφώνεται στην οθωμανική αυτοκρατορία περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και κατά τον 19^ο αιώνα.

84.000
24
10810

2

4.2 Ο Έλληνας χωρικός στη μετεπαναστατική περίοδο (1821-1917)

Η ιστορία της νεοελληνικής γαιοκτησίας μετά την επανάσταση του 1821 μέχρι το 1917 συνοψίζεται στα ακόλουθα δύο μεγάλα ζητήματα (Βεργόπουλος, 1975:101-162): (α) το ζήτημα των λεγομένων "εθνικών γαιών" και (β) το "ζήτημα των τσιφλικιών" το μεγαλύτερο μέρος των οποίων συγκεντρώνεται κυρίως στα βόρεια διαμερίσματα της χώρας και κυρίως στην περιοχή της Θεσσαλίας που εξακολουθούν να βρίσκονται κάτω από την οθωμανική κυριαρχία.

Αναλυτικότερα, το πρώτο ζήτημα αναφέρεται στην ιδιοποίηση από τους γαιοκτήμονες των γαιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που εγκατέλειπαν στη φυγή τους οι Τούρκοι κάτοχοί τους. Το ζήτημα αυτό κυριάρχησε στις γαιοκτητικές σχέσεις της χώρας μας στην περίοδο 1828-1881. Το ελληνικό κράτος αρνήθηκε σθεναρά να δεχθεί την αξίωση αυτή των γαιοκτημόνων.

Το δεύτερο ζήτημα αφορούσε την ιδιοποίηση των τσιφλικιών εκτάσεων από τους δικαιούχους (γαιοκτήμονες), μετατρέποντας το δικαίωμα του οθωμανικού "τεσσαρούφ", ένα δικαίωμα νομής, σε τίτλο ιδιοκτησίας με τη σύγχρονη έννοια. Το πρόβλημα αυτό απασχόλησε το ελληνικό κράτος στην περίοδο 1881-1917.

Συνοπτικά, η εξέλιξη των γεγονότων ήταν η ακόλουθη (Πίσπας, 1958:196): Στην περίοδο της Βαυαροκρατίας, το αγροτικό πρόβλημα παραμένει άλυτο και ο αριθμός των ακτημόνων υπολογίζεται σε 500.000 περίπου. Οι εισηγήσεις που έγιναν για ένα ευρύ πρόγραμμα διανομής των εθνικών κτημάτων, καθώς και για αγροτικά έργα στην ύπαιθρο στη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα δεν υιοθετήθηκαν. Ένας μεγάλος αριθμός εκτάσεων παραχωρείται σε στρατιωτικούς, σε γαιοκτήμονες ή περιέρχεται ακόμη και σε χέρια τοκογλύφων

Με την εκδίωξη του Όθωνα και την προσάρτηση της Επτανήσου, σημειώνονται και οι πρώτες προσπάθειες στην Κέρκυρα για τη λύση του αγροτικού προβλήματος παράλληλα με αυτές που είχαν ήδη εκδηλωθεί και εκδηλώνονταν στην ηπειρωτική και τουρκοκρατούμενη Ελλάδα.

Από τα πρακτικά της Βουλής για την περίοδο 1844-1924 μπορεί να πάρει κανείς μια παραστατική εικόνα για τις πιέσεις των ακτημόνων, που γενικά συγκλίνανε στη λύση του αγροτικού προβλήματος, καθώς και τις πιο ισχυρές αντιδράσεις των γαιοκτημόνων, για την εξουδετέρωση της απειλής των πρώτων

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κορυφώνονται οι κινητοποιήσεις των ακτημόνων και μικροκαλλιεργητών. Χαρακτηριστική περίπτωση αγωνιστικής προσωπικότητας μέσα από τους κόλπους της αγροτιάς την περίοδο αυτή, είναι η μορφή του Μάρτιου Αντύπα. Ο θάνατός του, το 1907, οδηγεί λίγο αργότερα στην ομαδική και ειρηνική κινητοποίηση των αγροτών στη Λάρισα. Η κινητοποίηση αυτή κατεστάλη κατά αιματηρό τρόπο από το Κράτος (στρατό) το Μάρτιο του 1910 και έμεινε γνωστή στην αγροτική ιστορία της χώρας μας ως τα γεγονότα του Κιλελέρ. Μετά το 1910 προσπάθειες για τη νομοθετική ρύθμιση του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία συνάντησαν την ισχυρή αντίδραση των Θεσσαλών τσιφλικούχων που υποστηρίζονταν από τους εκπροσώπους τους μέσα στη Βουλή.

Η επέκταση του ελληνικού κράτους με τους βαλκανικούς πολέμους στην Ή-

πειρο και Μακεδονία, συναντά τα ίδια προβλήματα στις γαιοκτητικές σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί στη Θεσσαλία. Το καθεστώς όμως στις σχέσεις γης ανάμεσα στους κολίγους και τους τσιφλικούχους εξακολουθεί να παραμένει. Ουσιαστικά, το αγροτικό πρόβλημα παραμένει άλυτο μέχρις ότου η Ελλάδα αρχίζει να αισθάνεται τον οδυνηρό αντίκτυπο της Μικρασιατικής καταστροφής και αντιμετωπίζει άμεσα το θέμα της αποκατάστασης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων που έφθασαν κυρίως στη Μακεδονία.

4.3 Ο Έλληνας χωρικός στην περίοδο του μεσοπολέμου (1920-1940)

Η φυσιολογία της αγροτικής μας οικονομίας στην περίοδο του μεσοπολέμου (1920-1940) καθορίστηκε αποφασιστικά από τις απαλλοτριώσεις που έγιναν στη δεκαετία του 20. Στις απαλλοτριώσεις αυτές προχώρησε η κυβέρνηση Πλαστήρα-κάτω από το κλίμα των κοινωνικών πιέσεων και κινδύνων που είχαν δημιουργηθεί.

Οι απαλλοτριώσεις αυτές ήταν απόρροια των αγώνων των αγροτών, που κορυφώθηκαν με την εξέγερση των χωρικών του Κιλελέρ, αλλά και κατοπινών αγροτικών κινητοποιήσεων και είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας καινούριας δομής στην αγροτική μας οικονομία. Κύριο γνώρισμά της ήταν η επικράτηση των μικρομεσαίων χωρικών εκμεταλλεύσεων, που συνήθως ήταν και πολυτεμαχισμένες. Η ιδιοκτησία, δηλαδή, της χωρικής εκμετάλλευσης αποτελούνταν από ένα αριθμό αγροτεμαχίων, συνήθως πάνω από έξη, που ήταν διάσπαρτα σε διάφορες περιοχές της χωρικής κοινότητας και όχι συγκεντρωμένα.

Η μαζική άφιξη 1,5 περίπου εκατομ. Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία το 1922 συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση αυτών των χαρακτηριστικών στη διάρθρωση της έγγειας ιδιοκτησίας της χώρας μας. Η γεωργική τεχνολογία αυτών των εκμεταλλεύσεων ήταν καθυστερημένη και με ελλείψεις. Διέθεταν υποτυπώδη καλλιεργητικά μέσα και περιορισμένα γεωργικά εφόδια.

Η μεταρρύθμιση του μεσοπολέμου περιόρισε ουσιαστικά τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία των Βόρειων κυρίως διαμερισμάτων της χώρας μας, στις περιοχές όπου είχε επικρατήσει η σχέση μεγαλογαιοκτήμονα (τσιφλικά) και χωρικού (κολίγου). Τα τσιφλίκια περιορίστηκαν ουσιαστικά χωρίς και να εξαλειφθούν ολοκληρωτικά. Ο χωρικός αρχίζει πλέον να παράγει για δικό του λογαριασμό και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής μας οικονομίας εξελίσσεται με ταχύτερους ρυθμούς. Η αγροτική οικονομία όλο και περισσότερο χάνει τον "κλειστό" χαρακτήρα που αρχικά είχε, αναπτύσσεται η κυκλοφορία των εμπορευμάτων στην ύπαιθρο και η χωρική οικογένεια εντάσσεται όλο και πιο πολύ στο χρηματικό σύστημα. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ορισμένοι μελετητές τοποθετούν πολύ νωρίτερα ακόμη από την πρώτη εποχή της μετεπαναστατικής Ελλάδας το "άνοιγμα" αυτό της χωρικής οικογένειας στην οικονομία της αγοράς, κι αυτό κυρίως για τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές της Πελοποννήσου.

Η αγροτική μεταρρύθμιση του μεσοπολέμου φαίνεται ότι επιτάχυνε την πρό-

σδεση της ελληνικής χωρικής οικογένειας στο χρηματικό κύκλωμα. Αυτό όμως έγινε κατά ένα τρόπο που είχε αρνητικές και οδυνηρές συνέπειες για τα μέλη της αλλά και για τη χωρική κοινότητα, γενικότερα. Τα μέλη της χωρικής οικογένειας αρχίζουν αρκετά πρώιμα να δέχονται αστικές συνήθειες και εγκαταλείπεται ο λιτός τρόπος ζωής και η σκληρή δουλειά. Αρκετοί χωρικοί αρχίζουν να στρέφονται προς τις πόλεις. Η δυσμενής θέση των χωρικών χειροτέρευσε, αν σκεφθούμε επίσης ότι στο επίπεδο της χωρικής κοινότητας δεν αναπτύσσονται, σε αντιστάθμισμα, συλλογικές μορφές δράσης.

Οι Έλληνες χωρικοί μετά την αγροτική μεταρρύθμιση ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν χρονιάτικες αποζημιώσεις, φόρους και τόκους υψηλούς, που χειροτέρευαν την αδύναμη οικονομική τους θέση. Η φορολογική τους επιβάρυνση ήταν βαρύτερη από εκείνη των κατοίκων των πόλεων. Αισθητή ήταν και η διαφορά ανάμεσα στις τιμές που απολάμβαναν τα βιομηχανικά σε σχέση με τα αγροτικά προϊόντα, ώστε να πραγματοποιείται έτσι μια μεταβίβαση κοινωνικών πόρων από τη γεωργία στη βιομηχανία και γενικότερα προς τον αστικό τομέα της οικονομίας (Βεργόπουλος, 1975:198-199). Οι συνθήκες αυτές ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς για τις μικροχωρικές εκμεταλλεύσεις παρά για τους μεγαλύτερους παραγωγούς που συνήθως διέθεταν γονιμότερη γη, σύγχρονη γεωργική τεχνολογία και είχαν περισσότερες και καλύτερες γεωργικές γνώσεις και πληροφόρηση.

Οι συνθήκες αυτές συνεχίστηκαν μεταπολεμικά στη δεκαετία του 50. Από τα μέσα αυτής της δεκαετίας, καθώς και σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 60 οδήγησαν στο φαινόμενο της μαζικής, πολλές φορές, εγκατάλειψης της υπαίθρου της χώρας μας. Στις εξελίξεις αυτές συνέβαλαν και κοινωνικοί παράγοντες, όπως η ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε η αγροτική οικογένεια στη μετανάστευση, σαν ένα μέσο κοινωνικής προαγωγής και κινητικότητας για τα μέλη της και την ίδια, καθώς και ψυχολογικοί παράγοντες, όπως φαινόμενα μιμητισμού, προσδοκιών από τον τόπο προορισμού, κλπ.

4.4 Ο Έλληνας χωρικός στις μεταπολεμικές δεκαετίες *αυτο*

Η συμβολή του κράτους στην εξέλιξη της αγροτικής μας οικονομίας στις μεταπολεμικές δεκαετίες, ιδιαίτερα στις πρώτες, είχε και θετικές αλλά και αρνητικές συνέπειες. Ως συνολικό αποτέλεσμα είχαμε μια δυσανάλογη μεταφορά γεωργικού εισοδήματος από τη γεωργία στον αστικό τομέα της οικονομίας (βιομηχανία, εμπόριο), που τελικά οδήγησε στη μαζική έξοδο των αγροτών από την ύπαιθρο. Τα πιο δυναμικά στοιχεία της υπαίθρου, οι νέοι, ακολούθησαν το δρόμο για την πόλη ή το εξωτερικό.

Συνολικά, η αγροτική μας οικονομία αναπτύχθηκε σημαντικά τη μεταπολεμική περίοδο με αποτέλεσμα να υπερδιπλασιασθεί το ακαθάριστο προϊόν της γεωργίας και να τετραπλασιαστεί σχεδόν η παραγωγικότητά της. Ο χωρικός καλλιεργητής αρχίζει να παραχωρεί τη θέση του στον επιχειρηματία γεωργό. Προς την κατεύθυνση αυτή αποφασιστική ήταν η συμβολή του κράτους με τους πόρους που

διέθεσε για την κατασκευή εγγειοβελτιωτικών έργων (αρδευτικά έργα, στραγγιστικά έργα, κλπ), καθώς και με το δανεισμό μέσω της ΑΤΕ προς τους γεωργούς για την προμήθεια βελτιωμένων φυλών ζώων, καινούριων ποικιλιών φυτών, λιπασμάτων, μηχανών και λοιπού εξοπλισμού.

Παράλληλα όμως το κράτος πραγματοποιούσε και μια μεταφορά πόρων από το γεωργικό στο βιομηχανικό και υπόλοιπο αστικό τομέα της οικονομίας, με τη δυνατότητά του να ρυθμίζει τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, τις τιμές των γεωργικών εισροών, τα επιτόκια δανεισμού, καθώς και το κόστος προσφοράς διάφορων υπηρεσιών (υγιεινής, κλπ). Η κατάσταση αυτή ήταν περισσότερο οδυνηρή για τους φτωχότερους γεωργούς, που συνήθως παράγουν κάτω από δυσμενέστερες συνθήκες και το κόστος παραγωγής τους διαμορφώνεται υψηλότερα από τις τιμές που απολαμβάνουν. Οι συνθήκες αυτές βάρυναν ιδιαίτερα στην έξοδο από την ύπαιθρο, αυτής κυρίως της κατηγορίας γεωργών. Τα αποτελέσματα θα ήταν σίγουρα χειρότερα αν το κράτος με μέτρα εισοδηματικής και κοινωνικής πολιτικής (υγεία, συντάξεις, κατάργηση αγροτικών χρεών, κλπ) δεν μετρίαζε αρκετά τις συνέπειες αυτών των εξελίξεων.

επιχειρηματική γεωργία

5. Η μετάβαση από τη χωρική στην επιχειρηματική γεωργία

5.1 Βασικές αλλαγές 2014 2014

Το πέρασμα από τις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες στις σύγχρονες, βιομηχανικά αναπτυγμένες κοινωνίες αρχίζει από το μεσαίωνα και ήταν ιδιαίτερα σε εξέλιξη ολόκληρο τον περασμένο αιώνα σε χώρες, όπως: οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Η ταχύτητα αυτών των αλλαγών αυξήθηκε στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα για να επιταχυνθεί ιδιαίτερα στις τελευταίες μεταπολεμικές δεκαετίες.

Η μετάβαση αυτή συνοδεύεται από βασικές αλλαγές που συμβαίνουν μέσα στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες. Οι αλλαγές αυτές μπορούν να συνοψισθούν στις εξής:

- (α) Αυξανόμενος κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και μια εξειδίκευση της παραγωγής.
- (β) Τα μέσα της παραγωγής συγκεντρώνονται όλο και περισσότερο σε λιγότερα χέρια στα μεγάλα εργοστάσια, πράγμα που οδηγεί και σε μεταβολές στην ταξική δομή της κοινωνίας.
- (γ) Αυξάνει διαρκώς ο ορθολογισμός στη διαδικασία της παραγωγής με τη βοήθεια των τεχνολογικών εξελίξεων.

Ο εξορθολογισμός στην παραγωγική διαδικασία είναι χαρακτηριστικό της εμφάνισης και συνεχούς ανόδου των αστικών στρωμάτων στις πόλεις καθώς και της επέκτασης της οικονομίας της αγοράς. Η πόλη σταδιακά παύει να εξαρτάται οικονομικά από την ύπαιθρο, αποκτά οικονομική ανεξαρτησία και τελικά ασκεί ηγεμονικό ρόλο πάνω σ' αυτή. Ενώ οι αποφάσεις πρώτα παίρνονταν στην ύπαιθρο

Σελ

(περίοδος αρχαιότητας μέχρι το 10^ο μ.Χ. αιώνα) και διαμόρφωναν την οικονομική ζωή της πόλης, τώρα η διαδικασία αντιστρέφεται. Μια συγκέντρωση εξουσιών παρατηρείται στην πόλη. Η πόλη κυριαρχεί πάνω στην ύπαιθρο οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά, με αποτέλεσμα να τη διαμορφώνει. Οι αποφάσεις που παίρνονται στην πόλη φθάνουν στην ύπαιθρο και την επηρεάζουν στο σύνολό της, αλλά και στο καθένα από τα συστατικά της στοιχεία, τις αγροτικές κοινότητες, τις αγροτικές οικογένειες, τους αγρότες.

Οι συνέπειες αυτής της σχέσης γίνονται εύκολα αντιληπτές στον προσεκτικό παρατηρητή της υπαίθρου. Τέτοιες ενδείξεις είναι οι υψηλές τιμές της αγροτικής γης, ιδιαίτερα σε περιοχές που είναι τουριστικές ή γειτονεύουν με τουριστικά θέρετρα. Άλλες ενδείξεις είναι η φτώχεια και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο πολλών κατοίκων της υπαίθρου, όπως αποκαλύπτεται από τα εγκαταλειμμένα σπίτια και πολλές φορές τα ερημωμένα χωριά, που ο ταξιδιώτης μπορεί να συναντήσει στην ύπαιθρο, ιδιαίτερα σε ορεινές και απομονωμένες περιοχές. Τέλος, ενδείξεις αποτελούν και τα προβλήματα από την ανατροπή της οικολογικής ισορροπίας στην ύπαιθρο, είτε με τη ληστρική εκμετάλλευση του ορυκτού της πλούτου είτε με τη ρύπανση του αγροτικού περιβάλλοντος (ποταμών, λιμνών, κλπ).

5.2 Αίτια των αλλαγών της οικονομίας των χωρικών

5.2.1 Εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας

Μεταξύ των κύριων παραγόντων που προκάλεσαν αυτές τις αλλαγές στον αγροτικό χώρο, ιδιαίτερα στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, είναι ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας και η συνεχής επέκταση της οικονομίας της αγοράς. Η ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς έχει συνέπειες για τη γεωργία.

Σταδιακά, η χωρική εκμετάλλευση χάνει τον αυτόνομο χαρακτήρα της και αρχίζει να δημιουργεί δεσμούς με την αγορά (προμήθεια γεωργικών εφοδίων, πώληση γεωργικών προϊόντων). Η χωρική επίσης οικογένεια αρχίζει να χάνει οικονομικές λειτουργίες που πρώτα εκτελούσε για την ικανοποίηση των αναγκών της (παρασκευή συντηρημένων τροφίμων, κατασκευή ρούχων, κλπ).

Η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς στη χώρα μας ήταν ακόμη περιορισμένη στις αρχές της δεκαετίας του 50. Κατά την περίοδο αυτή η πλειοψηφία των γεωργών του κόσμου περιορίζονταν στην εξασφάλιση της αυτάρκειας, ο γεωργός, δηλαδή, παρήγαγε κυρίως για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες τις δικές του και της οικογένειάς του. Υπολογίζεται ότι στη διάρκεια αυτής της περιόδου μόνο ένας στους πέντε γεωργούς στον κόσμο παρήγαγε για την αγορά.

Στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες, ο υψηλός εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας οδηγεί σε μεγαλύτερη εξάρτηση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων από την αγορά, που τις προμηθεύει με γεωργικές εισροές (λιπάσματα, φάρμακα, κλπ), αλλά ταυτόχρονα απορροφά και τα προϊόντα τους. Σε πολλές επίσης χώρες αναπτύσσονται και οι συνεταιριστικοί φορείς για την προμήθεια γεωργικών

εφοδίων και την εμπορία των παραγομένων αγροτικών προϊόντων. Η αύξηση της αποδοτικότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και ο εξορθολογισμός της παραγωγικής διαδικασίας οδηγούν σε μια υψηλή εξειδίκευση της παραγωγής κατά περιοχές και παραγωγό. Έτσι, έχουμε τη ζώνη του καλαμποκιού, τη ζώνη του σίτου ή όπως στην περίπτωση της χώρας μας περιοχές εσπεριδοειδών, ροδάκινων κλπ. Τέλος, σημειώνεται και περιορισμός των κλάδων παραγωγής σε κάθε γεωργική εκμετάλλευση σε λίγες μόνο καλλιέργειες.

904

Α.Ε.Μ.α.ι

5.2.2 Τεχνολογική και επιστημονική πρόοδος

Οι τεχνολογικές και επιστημονικές κατακτήσεις στο χώρο της γεωργικής παραγωγής (καινούργιοι σπόροι, βελτιωμένες φυλές ζώων, σύγχρονα μηχανήματα, κλπ) αλλάζουν με πολύ τάχυ ρυθμό την εικόνα της υπαίθρου, προκαλώντας θετικές και αρνητικές συνέπειες. Έτσι, έχουμε αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων και της παραγωγικότητας στη γεωργία, καινούρια πρότυπα ζωής και κατανάλωσης, αλλά και εκτόπιση πληθυσμού από τη γεωργική δραστηριότητα στην ύπαιθρο με την εισαγωγή σύγχρονης τεχνολογίας (μηχανήματα) καθώς και μεγάλωμα, πολλές φορές, αντί για σμίκρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Η έκταση, βέβαια, που οι τεχνολογικές αυτές αλλαγές και επιστημονικές γεωργικές πρακτικές διαχέονται και υιοθετούνται από το γεωργικό πληθυσμό, διαφέρει από χώρα σε χώρα, ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης που βρίσκεται. Υπάρχουν χώρες, όπου το μεγαλύτερο ποσοστό της ενέργειας που χρησιμοποιείται στη γεωργία είναι στην προέλευσή της ζωική και ανθρώπινη (π.χ. Μπαγκλαντές), ενώ σε άλλες χώρες η ενέργεια αυτή προέρχεται κατ' εξοχήν από τη χρησιμοποίηση των μηχανών (ΗΠΑ, Αγγλία, Ελλάδα).

Η βελτίωση των μεταφορικών μέσων, η μετανάστευση (εσωτερική και εξωτερική) καθώς και ο τουρισμός έχουν συμβάλλει στην πύκνωση των επαφών μεταξύ αγροτικού και αστικού πληθυσμού και συνεπώς στη διάδοση καινούριων ιδεών και τρόπων ζωής στην ύπαιθρο. Διάφορες μελέτες δείχνουν ότι τα μέσα μαζικής επικοινωνίας είναι σημαντικοί παράγοντες στην πληροφόρηση του γεωργικού πληθυσμού για την καινούρια τεχνολογία και τις καινούριες γεωργικές πρακτικές καθώς και στο να διεγείρουν το ενδιαφέρον του για την αποδοχή τους. Η εφαρμογή τους, όμως, επηρεάζεται κυρίως από το άμεσο περιβάλλον του γεωργού, από τις προσωπικές του δηλαδή επαφές με φίλους, γείτονες και συγγενείς.

2017 9019

6. Ο σύγχρονος γεωργός

Σημειώθηκε το 2014 στην Ελλάδα

Κάτω από τις συνθήκες της σύγχρονης γεωργίας, ο γεωργός αποκτά χαρακτηριστικά "μικροεπιχειρηματία" ή και "καθαρά επιχειρηματία", όταν ανήκει στα υψηλότερα αγροτικά στρώματα (μεγαλοκαλλιεργητής). Πρέπει να είναι σε θέση να σταθμίζει τις ωφέλειες και το κόστος των αποφάσεων και πρωτοβουλιών που

παίρνει τόσο για την παραγωγή των προϊόντων του, όσο και για τη διάθεσή τους στην αγορά. Χρειάζεται, λοιπόν, να γνωρίζει όχι μόνο τις διαδικασίες παραγωγής, αλλά και τις συνθήκες της αγοράς.

Μερικά από τα ερωτήματα που πρέπει να απαντήσει στη διαδικασία παραγωγής είναι, τι σπόρους θα χρησιμοποιήσει, πότε πρέπει να σπείρει, τι απαιτήσεις έχουν σε λίπασμα οι τυχόν καινούριες βελτιωμένες ποικιλίες σπόρων που χρησιμοποιεί, από ποιές ασθένειες κυρίως προσβάλλονται οι καλλιέργειές του και πως αυτές αντιμετωπίζονται. Ακόμη, θα πρέπει να γνωρίζει και τον τρόπο που διαμορφώνονται οι τιμές στην αγορά, πότε τον συμφέρει να πουλήσει και σε ποιόν, τι τιμές θα πάρει, αν μπορεί να αποθηκεύσει τα προϊόντα του και να τα πουλήσει αργότερα, τι κινδύνους διατρέχουν τα προϊόντα του στη διάρκεια της αποθήκευσης και πως αντιμετωπίζονται. Χρειάζονται, επίσης, γνώσεις διαχείρισης της γεωργικής του εκμετάλλευσης, καθώς και όλων των άλλων παραγόντων που επηρεάζουν την παραγωγικότητά της. Τέλος, ιδιαίτερης σημασίας είναι και η δυνατότητα συμμετοχής του ως μέλος, αλλά και ως ηγέτη στη διαχείριση και λειτουργία συλλογικών οργανώσεων, όπως είναι οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, οι αγροτικοί σύλλογοι καθώς και άλλες τοπικές οργανώσεις κοινωνικού ή πολιτιστικού χαρακτήρα (αθλητικοί σύλλογοι, πολιτιστικοί σύλλογοι, κλπ).

Σφ. Ο.Ρ.ο.ο. Το πρότυπο αυτό του σύγχρονου γεωργού, που συνοπτικά σκιαγραφήθηκε, είναι χαρακτηριστικό των αγροτικών οικονομιών των βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών. Επιδιώκει τη μείωση του γεωργικού πληθυσμού και την αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία με τον περιορισμό του αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και την αντίστοιχη αύξηση του μεγέθους τους, όταν ως μέγεθος εννοούμε πρωταρχικά την αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης. Στη χώρα μας επιδιώχθηκε μεταπολεμικά μέσα από το λεγόμενο "εκσυγχρονισμό" (Υπουργείο Γεωργίας, 1985:28-30) των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Όπως θα δούμε, επειδή κυρίως αγνοήθηκε η μικρή γεωργική εκμετάλλευση, οδήγησε σε προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα τόσο το ελληνικό χωριό (εγκατάλειψη υπαίθρου, γήρανση πληθυσμού, κλπ) όσο και η πόλη. Τα προβλήματα στην πόλη προέρχονται από τη μαζική συγκέντρωση των κατοίκων της υπαίθρου μέσα σ' αυτή. Χαρακτηριστικά, στην περίπτωση της χώρας μας είναι για την πρωτεύουσά της, την Αθήνα, το πρόβλημα ρύπανσης του περιβάλλοντος, καθώς και το κυκλοφοριακό πρόβλημα.

7. Σχέση πόλης-υπαίθρου σε "αναπτυγμένες" και "αναπτυσσόμενες" κοινωνίες

Κατά τη μετάβαση από την αγροτική στην αστική κοινωνία δεν παρατηρούνται οι ίδιες ακριβώς μεταβολές, όταν συγκρίνουμε τις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες της Δύσης με πολλές από τις σημερινές αναπτυσσόμενες χώρες. Ο αγροτικός πληθυσμός σε πολλές από τις πρώτες άρχισε να μειώνεται δραστικά με το ξεκίνημα της βιομηχανικής επανάστασης, στα μέσα περίπου του περασμένου αι-

ώνα, καθώς και με την εκμηχάνιση και τεχνολογική εξέλιξη της αγροτικής τους οικονομίας που ακολούθησε. Ανάλογα με τη χώρα και τις συνθήκες γαιοκτησίας που επικρατούσαν σε κάθε μια από αυτές, αργά ή γρήγορα οι χωρικοί αποχωρίζονται από τη γη και τα ζώα τους και στρέφονται προς την πόλη σε αναζήτηση εργασίας. Υπολογίζεται ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1970, στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, ο ενεργός γεωργικός πληθυσμός τους αντιπροσώπευε το 5-15% του συνολικού ενεργού πληθυσμού τους. Στοιχεία για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης εμφανίζονται στον Πίνακα 2.1). Μάλιστα, το ποσοστό των γεωργών στην αγγλική ύπαιθρο, από το τέλος ακόμη του 18^{ου} αιώνα ήταν λιγότερο από το 20% του συνολικού πληθυσμού.

Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί, ότι με τη βιομηχανική επανάσταση και την ανάπτυξη των πόλεων στις χώρες αυτές η εγκατάλειψη της υπαίθρου δεν ακολούθησε τους υψηλούς ρυθμούς, που σημειώθηκαν σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες και στη χώρα μας μεταπολεμικά (1950-1970). Οι πληθυσμοί, επίσης, που συνέρρεαν στις πόλεις εντάσσονταν κατά τρόπο οργανικό και παραγωγικό στις οικονομικές τους λειτουργίες, ιδιαίτερα σαν εργατική δύναμη της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας (Φίλιας, 1979:119). Εναρμονίζονταν, δηλαδή, οι ανάγκες της αναπτυσσόμενης πόλης σε νέο εργατικό δυναμικό με το μέγεθος του πληθυσμού που κατέφθανε στην πόλη. Έτσι, οι πόλεις, παρά τη συνεχή αύξηση του μεγέθους τους στις σημερινές βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες (Δ. Ευρώπη, Η.Π.Α.) κατόρθωσαν να διατηρήσουν τη φυσιογνωμία τους και να περιορίσουν τα προβλήματα της μαζικής συγκέντρωσης του πληθυσμού σε περιορισμένη σχετικά έκταση εδάφους (κυκλοφοριακά προβλήματα, περιβαλλοντικά προβλήματα, κλπ).

Ο μετασχηματισμός αυτός της αγροτικής κοινωνίας, χαρακτηριστικός για τις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες του Δυτικού Κόσμου, δεν έχει βρει την αναλογία του σε πολλές από τις αναπτυσσόμενες χώρες του υπόλοιπου κόσμου. Η επέκταση της οικονομίας της αγοράς στις χώρες αυτές, δεν επιτάχυνε, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, την εξάλειψη του αγροτικού πληθυσμού. Παρά την ανάπτυξη της πόλης στην Ινδία, πάνω από το μισό περίπου του πληθυσμού της μέχρι το 1970 ζούσε σε κοινότητες μικρότερες των 1.000 κατοίκων και σχεδόν το 1/4 απ' αυτούς ήταν ακτήμονες. Ένα άλλο 1/4 αυτού του πληθυσμού δεν κατείχε περισσότερο από 4 στρέμματα γεωργικής γης ανά οικογένεια. Μέχρι τα τέλη επίσης της δεκαετίας του 1970, ο αγροτικός πληθυσμός των Λατινοαμερικάνικων χωρών αντιπροσώπευε σχεδόν το μισό, αν όχι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού τους, παρά τη μαζική ανάπτυξη των Λατινοαμερικάνικων πόλεων. Αυτό σημαίνει ότι πάνω από 100 εκατομμύρια αγροτών στη Λατινική Αμερική ζούσαν στο μεγαλύτερό τους ποσοστό κάτω από τις χειρότερες συνθήκες φτώχειας, αγραμματοσύνης, κλονισμένης υγείας και όχι σπάνια καταπίεσης και απελπισίας. Σε πολλές από αυτές τις χώρες, όπως και στη χώρα μας, η ανάπτυξη της πόλης δεν ακολούθησε την ίδια τροχιά και δεν είχε τα ίδια αποτελέσματα όπως στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Η αδυναμία ανάπτυξης στην ελληνική πόλη μιας βιομηχανίας στο βαθμό που

θα μπορούσε να απορροφήσει σε παραγωγικές δραστηριότητες ένα σημαντικό μέρος από το πλεονάζον εργατικό δυναμικό της υπαίθρου, οδήγησε σε ιδιόμορφες επαγγελματικές καταστάσεις. Στην πόλη επικράτησαν κυρίως τα μεταπρατικά και μεσολαβητικά επαγγέλματα, επαγγελματικές, δηλαδή, κατηγορίες, που ζούσαν μάλλον παρασιτικά σε βάρος εκείνου του τμήματος της γεωργικής παραγωγής, που δεν αυτοκαταναλώνονταν από το γεωργό, αλλά διοχετεύονταν στην αγορά. Χαρακτηριστικό δείγμα της στροφής του αστικού πληθυσμού στον τομέα της προσφοράς υπηρεσιών στη χώρα μας είναι και το φαινόμενο της "πολυμαγαζίας". Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (Ε.Σ.Υ.Ε.) το 1978, αναλογούσαν γύρω στα 50 άτομα ανά εμπορικό κατάστημα στη χώρα μας, αριθμός πολύ χαμηλός συγκριτικά με όλες τις υπόλοιπες Δυτικοευρωπαϊκές χώρες.

8. Το γεωργικό νοικοκυριό

8.1 Σχέση γεωργικής εκμετάλλευσης και οικιακής οικονομίας

Στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, μέχρι το 19^ο αιώνα, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του νοικοκυριού ήταν η ταύτιση παραγωγής-κατανάλωσης μέσα στην ίδια μονάδα. Η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη, που ακολούθησε, έχουν προκαλέσει μεταβολές στον αγροτικό τρόπο ζωής. Παρόλο όμως ότι η παραγωγή ενός ολοένα και μεγαλύτερου μέρους γεωργών κατευθύνεται προς την αγορά, η διατροφή του γεωργού και της οικογενείας του δεν είναι απόλυτα εξαρτημένη από αυτή.

Αν εξαιρέσουμε τα γεωργικά νοικοκυριά που παράγουν αποκλειστικά για την αγορά και είναι σχεδόν απόλυτα εμπορευματοποιημένα, στα υπόλοιπα, κριτήριο της παραγωγής δεν είναι μόνο η εξασφάλιση του "μέγιστου δυνατού κέρδους" αλλά και άλλων ωφελειών (ικανοποιητικό εισόδημα). Το κέρδος σαν ένα καθαρά οικονομικό κριτήριο συνδυάζεται περισσότερο με γεωργικές εκμεταλλεύσεις, που λειτουργούν σε ένα περιβάλλον με υψηλό βαθμό εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας. Πολλά, όμως, γεωργικά νοικοκυριά διατηρούν αρκετά παραδοσιακά στοιχεία και η ένταξή τους στην οικονομία της αγοράς δεν είναι πλήρης. Τα νοικοκυριά αυτά έχουν ως στόχο της παραγωγής τους, την πραγματοποίηση ενός ικανοποιητικού εισοδήματος παρά του μέγιστου δυνατού κέρδους. Κι αυτό για να εξασφαλιστεί η συντήρηση και η αναπαραγωγή της αγροτικής οικογένειας. Ένας βασικός παράγοντας γι' αυτή τη συμπεριφορά είναι και το γεγονός ότι το γεωργικό νοικοκυριό έχει διπλό χαρακτήρα (Galeski, 1972:10-13). Στην ίδια ταυτόχρονα μονάδα συνδυάζονται στοιχεία της "εκμετάλλευσης" και στοιχεία της "οικιακής οικονομίας". Οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίζεται η εκμετάλλευση διαφέρουν από τις αρχές πάνω στις οποίες στηρίζεται η οικιακή οικονομία. Η έννοια της εκμετάλλευσης συνδέεται με την έννοια της καπιταλιστικής οικονομίας, μια παραγωγική μονάδα, δηλαδή, που αποβλέπει στην πραγματοποίηση κέρδους. Η εκμετάλλευση παράγει αγροτικά προϊόντα, φυτικά και ζωικά, που με την ανάπτυξη της οικονομί-

ας της αγοράς αποκτούν ολοένα και περισσότερο μια "ανταλλακτική αξία". Σημασία, δηλαδή, για το γεωργό έχει πόσα ξοδεύει και τι τελικά εισπράττει από αυτήν την παραγωγή. Αν πραγματοποιεί κέρδη και σε ποιο βαθμό.

Αντίθετα, στην οικιακή οικονομία το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στην "αξία χρήσης" των αγαθών που χρησιμοποιούνται. Πόσες ανάγκες μας, δηλαδή, ικανοποιούν και σε ποιά έκταση. Επειδή το γεωργικό νοικοκυριό, ιδιαίτερα των μικροκαλλιεργητών, αυτοκαταναλώνει ένα μέρος από τα προϊόντα που παράγει, στο σχεδιασμό της παραγωγής υπεισέρχονται και οι "υποκειμενικές αξιολογήσεις" των μελών της γεωργικής οικογένειας για το είδος και την ποσότητα της παραγωγής, που θα επιδιώξουν. Δηλαδή, πόσα στρέμματα γης θα καλλιεργήσουν, με τι θα τα καλλιεργήσουν, αν θα νοικιάσουν άλλα χωράφια, κλπ.

Η παραπάνω συμπεριφορά του γεωργικού νοικοκυριού δικαιολογεί γιατί απομακρύνεται η σύνθεση της παραγωγής του από εκείνο το σημείο (άριστο), που θα χρειαζόταν για να μεγιστοποιηθεί το κέρδος. Χαρακτηριστική, επίσης, είναι η συμπεριφορά της γεωργικής οικογένειας σε περιόδους οικονομικών κρίσεων και πτώσης των τιμών των γεωργικών προϊόντων. Τα μέσα διατροφής του γεωργού εξακολουθούν να μην εξαρτώνται από τις διακυμάνσεις της οικονομίας και τις τιμές της αγοράς. Στην επιβίωση της γεωργικής οικογένειας συμβάλλει η παραγωγή της εκμετάλλευσης που αυτοκαταναλώνεται. Γι' αυτό όλο και περισσότερη οικογενειακή εργασία καταβάλλεται αντί να μειωθεί, όπως θα αναμένονταν θεωρητικά, αν παίρναμε μόνο υπόψη την οικονομική λογική του μέγιστου δυνατού κέρδους.

8.2 Το ελληνικό γεωργικό νοικοκυριό

Η "αυτοπαραγωγή" και η "αυτοκατανάλωση" ήταν χαρακτηριστικά στοιχεία του ελληνικού γεωργικού νοικοκυριού τον περασμένο αιώνα. Ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας την περίοδο αυτή ήταν περιορισμένος και έτσι η οικονομία της αγοράς παρέμεινε υπανάπτυκτη. Τα γεωργικά, επίσης, προϊόντα δεν αποτελούσαν τη μοναδική παραγωγική λειτουργία του νοικοκυριού. Στις παραγωγικές του λειτουργίες περιλαμβάνονταν και η παραγωγή μιας σειράς από προϊόντα επεξεργασμένα, καθώς και είδη πρώτης ανάγκης, που κατά κανόνα χρησιμοποιούνταν από τα μέλη της γεωργικής οικογένειας (υφαντά, νήματα, είδη ρουχισμού και συντηρημένες τροφές). Τα στοιχεία αυτά της οικιακής παραγωγής σε μικρότερο βέβαια βαθμό διατηρούνται σχεδόν ακόμη μέχρι τα μέσα του αιώνα μας, όπου το γεωργικό νοικοκυριό εξακολουθεί να μην παράγει μόνο, αλλά και να καταναλώνει ένα μέρος από τα παραγόμενα προϊόντα του.

Μεταπολεμικά, ο εκχρηματισμός της αγροτικής μας οικονομίας και η βελτίωση της αγοραστικής δύναμης των γεωργών μας περιορίσαν το στοιχείο της αυτοκατανάλωσης στο αγροτικό μας νοικοκυριό, χωρίς βέβαια και να το εξαλείψουν. Στη δεκαετία 1964-1974 η αυτοκατανάλωση στην ύπαιθρο μειώθηκε γύρω στο 10% (από 25,8% σε 15,3% αντίστοιχα) (Καραποστόλης, 1979). Διαφοροποιήσεις

επίσης παρατηρούνται στα ποσοστά αυτοκατανάλωσης των αγροτών - γεωργών, των αγροτών μη γεωργών καθώς και των μη αποκλειστικά γεωργών κατοίκων. Οι τελευταίοι καταναλώνουν λιγότερο από τη δική τους παραγωγή σε σύγκριση με τους γεωργούς. Μεγαλύτερη τάση για αυτοκατανάλωση δείχνουν τα αγροτικά νοικοκυριά με ηλικιωμένο αρχηγό παρά με νέο. Οι νέοι φαίνεται να στρέφονται περισσότερο προς την αγορά για να προμηθευτούν καταναλωτικά αγαθά, ίσως επειδή και η τάση τους για "επιδεικτική κατανάλωση", αλλά και ο τρόπος ζωής τους και οι καταναλωτικές τους συνήθειες διαφέρουν από εκείνες των παλιότερων γενιών. Αυτό, βέβαια, σημαίνει ότι οι συνθήκες της αγοράς παίζουν ολοένα και μεγαλύτερο ρόλο για τον τρόπο που καταναλώνουν, αλλά και για τα παραγωγικά τους σχέδια.

Τα σχέδια αυτά αφορούν το τί θα καλλιεργήσουν, σε ποιά έκταση, αν θα πραγματοποιήσουν και τί είδους επενδύσεις στη γεωργική εκμετάλλευση, καθώς και άλλες αποφάσεις που θα πρέπει να πάρουν. Όσον αφορά το είδος των προϊόντων που αυτοκαταναλώνονται, από τα διαθέσιμα επίσης στοιχεία, συνάγεται ότι οι γεωργοί μας αυτοκαταναλώνουν κυρίως κηπευτικά προϊόντα, πουλερικά, κρέας αιγοπροβάτων, κλπ (Καραποστόλης, 1979:160-162).

8.3 Τύποι γεωργικών εκμεταλλεύσεων στη χώρα μας

Στον αγροτικό μας χώρο μπορεί να διακρίνει κανείς σήμερα διάφορους τύπους γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Γεωργικές εκμεταλλεύσεις που στηρίζουν σχεδόν αποκλειστικά το εισόδημα της οικογένειας και γεωργικές εκμεταλλεύσεις που συμπληρώνουν το οικογενειακό τους εισόδημα με εξωγεωργικές απασχολήσεις των μελών τους σε μόνιμη ή ευκαιριακή βάση (μικροεμπόριο, τουρισμός, μικροβιοτεχνικές δραστηριότητες, κλπ). Υπάρχουν εκμεταλλεύσεις που χρησιμοποιούν ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό από την παραγωγή τους για αυτοκατανάλωση σαν τροφή ή σαν μέσο για την παραγωγή της γεωργικής εκμετάλλευσης (σπόροι, ζωοτροφές παραγόμενες από την εκμετάλλευση, κλπ). Έχουμε εκμεταλλεύσεις που χρησιμοποιούν σχεδόν αποκλειστικά την εργατική δύναμη των μελών της γεωργικής οικογένειας και γεωργικές εκμεταλλεύσεις που μισθώνουν αγρεργάτες σε μεγάλο βαθμό. Γεωργικές εκμεταλλεύσεις προσανατολισμένες στην αγορά, με ικανότητα εκτίμησης του επιτυγχανόμενου κέρδους κι άλλες λιγότερο προσανατολισμένες στην αγορά με μεγάλο ποσοστό αυτοκατανάλωσης.

Δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν κατορθώσαμε να διαμορφώσουμε μια τυπολογία των γεωργικών μας εκμεταλλεύσεων, βασισμένοι σε ερευνητικά στοιχεία από επιτόπιες έρευνες, ώστε να έχουμε μια πιο ακριβή και λεπτομερή εικόνα των διάφορων τύπων γεωργικών εκμεταλλεύσεων που υπάρχουν στον αγροτικό μας χώρο, τη σχετική τους σημασία για τη γεωργική μας οικονομία (καλλιεργούμενες εκτάσεις, συνολική παραγωγή, ποσοστό παραγωγής που κατευθύνεται στην αγορά, κλπ), καθώς και τις μελλοντικές τάσεις εξέλιξης και δυνατότητες επιβίωσης που παρουσιάζουν.

2014 2019

Το Υπουργείο Γεωργίας (Υπουργείο Γεωργίας, 1985:7-30, 56-59) διακρίνει τρεις βασικούς τύπους γεωργικών εκμεταλλεύσεων για τους στόχους της γεωργικής του πολιτικής.

8.3.1 Γεωργικές εκμεταλλεύσεις παραδοσιακού τύπου

Πρόκειται για μικρο-χωρικές εκμεταλλεύσεις, που χρησιμοποιούν την εργασία των μελών της χωρικής οικογένειας για τις ανάγκες σε εργασία της εκμετάλλευσης. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές συναντιούνται κυρίως στις περιοχές της χώρας μας που χαρακτηρίζονται ως ορεινές και μειονεκτικές. Η αυτοκατανάλωση χαρακτηρίζει ένα μεγάλο ποσοστό από τα προϊόντα που παράγονται σ αυτόν τον τύπο της γεωργικής εκμετάλλευσης. Συνήθως η εκμετάλλευση ακολουθεί πολυκαλλιεργητικό σύστημα και τα προϊόντα ορισμένων καλλιεργειών ή εκτρεφόμενων ζώων κατευθύνονται προς την αγορά. Η τεχνολογία που χρησιμοποιεί ο χωρικός είναι χαμηλού επιπέδου και οι γεωργικές πρακτικές παραδοσιακές. Έτσι, η γεωργική αυτή εκμετάλλευση δεν είναι σε θέση να αξιοποιήσει από μόνη της κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους φυσικούς πόρους του περιβάλλοντος (έδαφος, νερό, κλίμα).

8.3.2 Γεωργικές εκμεταλλεύσεις επιχειρηματικού τύπου

Πρόκειται για γεωργικές εκμεταλλεύσεις που όλο και περισσότερο προσανατολίζονται στην οικονομία της αγοράς. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές εξειδικεύονται στην παραγωγή ορισμένων γεωργικών προϊόντων. Σε συνδυασμό, επίσης, με το μεγάλο σχετικά μέγεθός τους (συνήθως είναι άνω των 100 στρεμμάτων), έχουν τη δυνατότητα εισαγωγής βελτιωμένης τεχνολογίας αξιοποιώντας ταυτόχρονα τις πιστωτικές διευκολύνσεις που παρέχουν οι Τράπεζες. Αυτό σημαίνει περιθώρια για τη βελτίωση της παραγωγικότητας της γεωργικής εκμετάλλευσης αλλά και συμπίεση του κόστους παραγωγής της. Με τον τρόπο αυτό αυξάνεται συνεχώς η ανταγωνιστικότητα αυτού του τύπου εκμετάλλευσης σε σχέση με τις μικρομεσαίες γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Στην κατηγορία αυτού του είδους γεωργικών εκμεταλλεύσεων περιλαμβάνονται και ορισμένες εκμεταλλεύσεις μικρού μεγέθους από πλευράς έκτασης, αλλά εντατικοποιημένες από πλευράς κεφαλαίου, όπως π.χ. είναι στην Κρήτη πολλές μονάδες θερμοκηπίων για την παραγωγή πρώιμων κηπευτικών, ανθοκομικές εκμεταλλεύσεις, κλπ.

833

8.3.3 Γεωργικές εκμεταλλεύσεις που χρειάζονται συνεταιριστική οργάνωση

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι μικρομεσαίες γεωργικές εκμεταλλεύσεις, που αντιμετωπίζουν κάτω από το καθεστώς της οικονομίας της αγοράς, όλο και πιο εντονότερα, το πρόβλημα της επιβίωσης. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές έχουν δυσκολίες στη συμπίεση του κόστους παραγωγής. Ο ρόλος των "μεσα-

ζόντων" στην αγροτική οικονομία της υπαίθρου είναι ιδιαίτερα οδυνηρός γι' αυτές, γιατί σαν μεμονωμένες μονάδες χωρίς συλλογική οργάνωση, έχουν μικρή διαπραγματευτική δύναμη. Τα μικρά, επίσης, περιθώρια κέρδους που έχουν, περιορίζουν τις δυνατότητες επένδυσης στην εκμετάλλευση γιατί δεν υπάρχουν μεγάλα περισσεύματα γι αυτό το σκοπό. Έτσι όμως, απομακρύνεται η δυνατότητα εκσυγχρονισμού τους, καθώς και αύξησης της ανταγωνιστικότητάς τους απέναντι στις επιχειρηματικού τύπου γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, θεωρείται πρωταρχικής σημασίας, η συλλογική οργάνωση αυτών των εκμεταλλεύσεων με τη μορφή των συνεταιρισμών, ομάδων παραγωγών, κλπ.

Σημειώσεις:

(1) Λέγοντας **αστικοποίηση** εννοούμε τη διαδικασία εκείνη κατά την οποία ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού εγκαταλείπει την ύπαιθρο και συγκεντρώνεται στην πόλη. Ιστορικά ο διαχωρισμός του αστικού από τον αγροτικό πληθυσμό άρχισε με την ανάπτυξη του εμπορίου και της χειροτεχνικής παραγωγής. Έμποροι και χειροτέχνες άρχισαν να συγκεντρώνονται στις πόλεις εγκαταλείποντας την απασχόληση με τη γεωργία και αποτελώντας έτσι τα πρώτα στοιχεία του αστικού πληθυσμού. Τη διατροφή τους καθώς και τις πρώτες ύλες για το ρουχισμό τους εξασφάλιζαν από τους χωρικούς καλλιεργητές της γης, που αποτελούσαν τον αγροτικό πληθυσμό.

(2) Μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου αρχίζει να αναπτύσσεται μια οικονομία ανταλλαγής που ενισχύει συνεχώς τη διάκριση μεταξύ αγροτικού και αστικού πληθυσμού και ευνοεί την εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής που συνεχώς αυξάνεται. Ο χωρικός περιορίζει συνεχώς την αυτοκατανάλωση των προϊόντων που παράγει (τρόφιμα, ρουχισμό, χειροτεχνικά είδη). Ένα μέρος από την παραγωγή του γίνεται εμπόρευμα και κατευθύνεται για να πουληθεί στην αγορά της πόλης. Έτσι, έχουμε το φαινόμενο που ονομάζουμε εμπορευματοποίηση της οικονομίας. Παράλληλα, η πόλη εφοδιάζει το χωρικό με βασικά χειροτεχνικά είδη, όπως ρουχισμό, εργαλεία, κλπ. Η ανταλλαγή αυτή των εμπορευμάτων συνδυάζεται με την απόκτηση χρήματος, ένα μέρος των οποίων καταβάλλεται από το χωρικό στο κράτος υπό μορφή φόρων. Η όλη διαδικασία οδηγεί σταδιακά στον αναγκαστικό εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας, αλλά και της οικονομίας ενός κράτους γενικότερα.

(3) Μεγάλο αγρόκτημα που η ιδιοκτησία του ανήκει σε ένα μόνο άτομο, τον τσιφλικά και καλλιεργείται από τους κολίγους (χωρικούς).

(4) Το πέρασμα στη χρηματική μορφή του ενοικίου για τη χρησιμοποίηση της γης γίνεται αργότερα και χαρακτηρίζει τη μετατροπή της αγροτικής οικονομίας από φυσική σε εμπορική.

(5) Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας αναφέρεται στη δημιουργία καινούριων επαγγελμάτων. Στην ύπαιθρο δεν υπάρχει σήμερα μόνο ο γεωργός, αλλά και ο επισκευαστής γεωργικών μηχανημάτων, ο υδραυλικός, ο ηλεκτρολόγος, ο πωλητής γεωργικών φαρμάκων, κλπ

(6) Τα αστικά στρώματα περιλαμβάνουν τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής

(χειροτέχνες, βιοτέχνες, βιομηχάνους, εμπόρους). Ο ρόλος τους αρχικά ήταν προοδευτικός και συνέβαλε στην αποσύνθεση της φεουδαρχίας.

(7) Μια ακραία συνέπεια του εκχρηματισμού και της εμπορευματοποίησης της αγροτικής οικονομίας είναι η **μονοκαλλιέργεια**, όπου πολλές εκμεταλλεύσεις περιορίζονται στην παραγωγή ενός και μόνο προϊόντος. Τουναντίον το **πολυκαλλιεργητικό σύστημα** συναντιέται στη χωρική οικονομία. Στη χωρική εκμετάλλευση καλλιεργούνται πολλά προϊόντα για να καταναλωθούν κυρίως από το χωρικό και την οικογένειά του (αυτοκατανάλωση).

(8) Η αξία ανταλλαγής ενός αγαθού (προϊόντος) διαμορφώνεται μέσα στα πλαίσια της εμπορευματικής οικονομίας. Ανάλογα με τη ζήτηση του αγαθού διαμορφώνεται η αξία ανταλλαγής που κρύβει μέσα της την αξία χρήσης.

(9) Αξία χρήσης είναι η ικανότητα ενός αγαθού να ικανοποιεί κάποια ανάγκη του ανθρώπου και κυρίως βασικές προσωπικές του ανάγκες, όπως τροφή, ρουχισμό, κλπ